

ФУНКЦІОНАЛЬНО – СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ ТОЧНОЇ КІЛЬКОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (на матеріалі творів І. Я. Франка)

Розкрито специфіку функціонально-семантичного поля кількості, проаналізовано точну кількість. Виділено семантичні групи кількості.

Ключові слова: функціонально-семантичне поле кількості, мікрополе точної кількості, змішані дробові величини.

Логіко-розумова категорія кількості об'єктиується в мові як мовна понятійна категорія квантитативності, яка може проявлятися як у граматичній, так і в лексичній структурі мови.

У лінгвістиці досить активно реалізовувалися результати пошуків, що відображають різноманіття проявів кількісності на традиційно виділюваних рівнях мови: морфологічному, лексичному, словотвірному, синтаксичному. Для класичного мовознавства характерне було розмежування типів кількісності. Більшість досліджень присвячувалися автономному аналізу граматичної категорії числа як регулярного способу вираження кількісних відношень, однак виникла необхідність комплексного багаторівневого аналізу, який стосувався б усіх ярусів мовної структури.

Увагу дослідників здавна привертала проблема впорядкування різнорівневих одиниць мови, об'єднаних спільним значенням (О. Есперсен, В. Адмоні, І. Мещанинов та ін.). В останні десятиріччя у зв'язку з активізацією функціонального підходу до вивчення мовної системи почали дедалі ширше використовувати польову методикку. Суть її полягає в об'єднанні різноструктурних мовних засобів у функціонально-семантичне поле (ФСП), що ґрунтується на спільній семантичній ознаці.

Розгортання досліджень з функціональної граматики уможливило аналіз мовної категорії квантитативності як функціонально-семантичної категорії чи функціонально-семантичного поля, тобто систематизацію одиниць усіх рівнів мови, що виражають різні кількісні значення за категорійним або польовим принципом.

Велике число досліджень, проведених з позицій функціонального підходу, в яких різнорівневі засоби мовної репрезентації понятійної категорії кількості систематизовані у вигляді функціонально-семантичних полів, виконано на матеріалі англійської мови (В. Акуленко, С. Жаботинська, С. Кабанова, І. Кошова, С. Швачко, О. Медвідь, Н. Чернюк), німецької (В. Адмоні, Є. Гулига, Є. Шендельс, Л. Акуленко), російської (О. Бондарко, І. Тимофеев, В. Панфілов, Л. Чеснокова).

В українському мовознавстві здобутки в цій галузі скромніші. Останні десятиріччя позначені активною увагою вчених до проблем семантично-

го аналізу квантитативних компонентів. Значеннєвий потенціал цих одиниць неодноразово ставав предметом вивчення. Особлива увага була приділена числівнику – основному виразникові квантитативної семантики (Г. Арполенко, К. Городенська, Г. Щербатюк [1]; М. Леонова [6]; О. Безпояско, К. Городенська, В. Русанівський [3]; Т. Лукінова [7]; І. Вихованець, К. Городенська [4]; М. Плющ [8]; С. Баранова [2]; І. Голосовська [5]).

Останнім часом спостерігаємо розгортання досліджень саме в руслі функціонально-семантичного поля кількості. З'явилося дисертаційне дослідження С. Бронікової "Функціонально-семантичне поле квантитативності в сучасній українській мові" (2004), а також статті С. Шабі "Структура лексико-семантичного поля кількості у мові української казки" (2009), С. Баранова "До історії питання про квантитативність та квалітативність" (2009), Л. Марчук "Варіанти квантитативних структур як відображення різних пізнавальних стратегій авторів сучасної української прози" (2013) та ін.

І все ж структурування функціонально-семантичних полів на основі кількісних значень в українському мовознавстві розроблене ще недостатньо, а тому воно й досі залишається актуальним і відкритим для подальшого вивчення.

Для передачі означеної, тобто точно визначеної, кількості в українській мові вживають числівники та інші різновиди слів з кількісною семантикою (прислівники, іменники, займенники).

І. Найбільшу групу, центральну ланку мікрополя „визначена кількість” становлять числівники. Згідно з тлумаченням академічної граматики, числівники, які виражають точно визначену кількість, поділяються на такі групи: 1) означено-кількісні; 2) збірні; 3) дробові.

1. Ядро мікрополя визначеної кількості формують кількісні числівники, так як вони найбільш яскраво виражають точне числове значення, яке регулярно співвідноситься з елементами натурального ряду чисел. Ядерне положення числівників пов'язане також із високою частотністю їх вживання і досить широкою сполучуваністю.

Характерною ознакою кількісних числівників, є те, що вони синтаксично пов'язуються і вживаються тільки з іменниками, які називають предмети (в широкому розумінні слова), що підлягають лічбі. Напр.: *Ти взяв **один** з мого життя **момент*** (I, с. 128); *Якби знав я чари, що спляють **хмари**, **Що два серця** можуть ізвести до пари* (I, 112); *Не пройшла й **сто кроків**, коли обік неї де не взялася **Ганка*** (II, с. 37); *Говорили*

так звичайно, *Мов країни, що нечайно Здиблються з-за трьохсот миль* (I, с. 99).

У наведених прикладах іменники, які сполучаються з числівниками, є назвами неістот.

Кількісні числівники також сполучаються з назвами істот. Напр.: *І будь неначе те теля покірне, Що ссе дві мамі за свою покору* (I, с. 78); *Як родився наш многонадійний, То прийшли судильниці чотири* (I, с. 201); *Сім братів колись, тікавши від поганської погоні, схоронились у яскиню і заснули твердо в ній* (I, с. 413); *І від того крику, немов від вітру хмарної літньої днини хилється разом колосся жита, так само похилилися додолю голови вісімдесяти п'яти школярів над писемними, синьо та червоно поленійованими скриптурами* (II, с. 123); *Ти сто людей побив у бою І тим пишаєшся, герою?* (I, с. 138).

У творах автор часто використовує сполучення кількісних числівників з іменниками на позначення часових проміжків: *Я найстаріший був, мав три роки з весни* (I, с. 95); *Дев'ять це годин кричав ти, Як та штольня завалилась* (I, с. 91); *Недовго жив я це, лиш сорок літ* (I, с. 157); *За десять тисяч літ важкої праці цивілізації доходимо вкінці до тої точки, до якої кицька доходить за п'ять хвиль* (I, с. 170); *За один її цілунок Най горю сто тисяч літ* (I, с. 120).

Подані вище приклади числівників, що вжиті при іменниках, конкретизують те широке значення множинності, яке виражається формою множини іменників. Тільки числівник *один* з цього погляду протистоїть усім іншим числівникам, являючи собою показник одиничності предмета, причому значення одиничності передається вже самою формою однини іменника. Однак вживання такого числівника є цілком виправдане і навіть необхідне у певних комунікативних ситуаціях.

Числівник як особлива частина мови із специфічною чіткою значеннєвою системою та меншою граматичною озброєністю порівняно з іншими іменними частинами мови активно вступає в процеси субстантивації [4].

У системі числівників особливе місце належить слову *один*. І з погляду лексичного значення, і в реалізації морфологічних категорій це слово поєднує в собі ознаки числівника (назва числа 1 і його цифрового позначення, кількість із 1-ої одиниці), а також прикметника, займенника, у певній формі – прислівника [9, V, с. 628-630]. У статусі іменника це слово набуває лексичного значення – окрема істота або предмет із сукупності подібних, при цьому зберігаючи грами чоловічого, жіночого та середнього роду, а також числа однини і множини, наприклад: *Лиш один з-поміж сеї юрби У шатрі не дрімає* (I, с. 443); *А тепер посилаю тобі одно з них* (II, с. 434); *І чи в серці її я паную один?* (I, с. 148); *Лиш одно то*

негарно, Що ти нас покинеш марно (I, с. 319).

У наведених субстантивованих числівниках простежується контекстуально зумовлений синтаксичний рівень частиномовної транспозиції, при якій числівник (подібно до прикметника в аналогічних умовах) стає виразником іменниково-числівникового словосполучення, перебираючи на себе значення предметності: *одне дитя, одну дочку* тощо.

Серед кількісних числівників у мові творів І. Франка трапляються й діалектні форми: *Лиш одно мені бажання Заспокій тепера ти* (I, с. 120); *А в мене лиш одно поліно, Та й те горить не хоче* (I, с. 134); *Вовче, справа знаменита! Штири барани ось тут* (I, с. 265); *То вас більше є до того? – А штири фірі* (II, с. 8); *Сторгували ми за півчверта крейцара* (II, с. 156) та ін.

Крім того, фіксуємо поєднання числівників з іменниками, які є залишками давніх форм двоїни: *... як говорить, то мов розкоріка скрипить, лиш очі, мов дві сливці, бігають то сюди, то туди* (II, с. 143); *В поле йди, коли охочий, Поблукай три дні й три ночі* (I, с. 311); *Будуть тутка за три дні!* (I, с. 324), а також стара форма у словах *день* і *хлоп*: *О, він ступнево йшов, вправлявся, Шість день до цілі наближався* (I, с. 187); *Досить-то довго бавило, заки п'ять хлопа здужали витягти великий вуглярський віз із глибокої западні* (II, с. 8).

2. У ядерну зону мікрополя точної кількості входять також збірні числівники *двоє, троє, четверо, п'ятеро – десятеро, одинадцятро – двадцятро і тридцятро*. Вони означають кількість предметів у сукупності, неподільній єдності їх, напр.: *двоє вікон, троє дітей, четверо коней, п'ятеро саней*. У поєднанні з власне кількісними збірні числівники виражають сукупність, неподільну єдність і в більших вимірах, наприклад: *сорок п'ятеро, сто п'ятдесят троє телят*.

Числівники *двоє - п'ятеро* мають паралельні суфіксальні утворення *двійко, трійко, четвірко і п'ятірко*, містять відтінок суб'єктивної оцінки – зменшеності, здрібнілості, позитивного ставлення тощо. Збірні числівники доповнюють систему кількісних паралельними, певною мірою синонімічними числовими назвами.

Проте, у ряді випадків при кількісно означуваних словах уживаються лише збірні числівники (паралельні синонімічні конструкції з кількісними числівниками відсутні). Це буває тоді, коли числівники сполучаються з іменниками, які мають відтінок збірності, або означають парні предмети і мають лише форму множини.

Збірні числівники кваліфікуються як числові назви, що позначають кількість як неподільну, нечленовану сукупність істот або предметів, і, отже, нібито протиставляються кількісним числівникам, що виражають кількості індивідуально

розрізняваних предметів.

Збірні числівники поєднуються:

1) з іменниками, що є назвами осіб чоловічої статі, частин тіла: *Шкапа ж як не зарегоче Та з Лошатком потеркоче, Що і слід обох пронав* (I, с. 330); *Бідна сирота, без вітця, без матері, тільки й віна внесла в Лесишину хату, що свої чорні брови, карі очі, та двоє рук робучих, та терпливе, послушне і покірливе серце* (II, с. 16);

2) з іменниками середнього роду: В *тернині аж проє малих Зайчєняток* зловили (I, с. 465); *А тут жінка, діточок двоє, коби здорові* (II, с. 155).

До збірних числівників належать також слова, що виражають парність: *обидва* (форма чоловічого і середнього роду), *обидві* (форма жіночого роду), *обоє* (з певним граматичним родом не пов'язане): *обидва лікарі, обидві дівчини, обоє хлоп'ят / дівчат*. Напр.: *Та обоє ми без труду Сю поганюю прибуду Живо зловимо в мішок* (I, с. 298); *Я горячо стискала Генрися, що мав обі руки заняті, одною держачи віжки, а другою батіг* (II, с. 444).

Звуковим складом та ознаками граматичного роду ці слова розрізняються лише в називному відмінку. У непрямих відмінках вони зливаються в одну систему форм: *обох, обом, обома*. Напр.: *Бо, хтівши догодить обом, Він швидко стане зла рабом* (I, с. 136); – *Треба буде, – каже, – взятися обоім, а то ти сам за тиждень не зробиш усеї роботи* (II, с. 157).

Як видно з наведених прикладів, збірні числівники активно вступають в процес субстантивізації, що має виразно синтаксичний характер. У цих та подібних випадках перехід числівників в іменники здійснюється лише на рівні контексту і пов'язаний з синтаксичною функцією підмета, рідше – другорядних членів.

3. Дробові числівники позначають дробові величини або кількість, що складається з певного числа одиниць, чи частин одиниці, напр.: *одна третя року, дві п'ятих сировини, три четвертих виробів*.

Змішані дробові величини передаються сполученням власне кількісних і дробових числівників: *три і одна четверта кілограма, одна і дві третіх доби*. Особливістю дробових числівників є те, що вони, на відміну від інших означено-кількісних числівників, вживаються також при іменниках, які не підлягають лічбі. Інші виміри рідин, маси тощо можуть бути виявлені в кількісних співвідношеннях цілого і його частин. Ці кількісні співвідношення і виражаються за допомогою дробових числівників, напр.: *дві третіх морської води, одна п'ята запасів кам'яного вугілля, три четвертих земної атмосфери*.

У творчості І. Франка дробові числівники, на відміну від інших семантичних груп, функціонують у значно меншій кількості. Напр.: *Я найстарший був, мав три роки з весни, Стриків хлопець – півтора* (I, с. 95); *В тій скалі з долини видно*

штиригранну чорну пляму, мов печатку величезну, в половині висоти (I, с. 406); *Зараз першого тижня він не видав лиш половину свого заробітка* (II, с. 46); *Бо сама, обдерши шкірку, З'їла смачно чверть Вола* (I, с. 345); *Датовано з Порт-Артура в вересні,— якраз чверть року пройшло* (II, с. 426).

II. Як було зазначено, ФСП включає до свого складу різні частини мови. На основі лексико-семантичних показників у розряд визначеної кількості можна зарахувати такі прислівники: *двічі, тричі, вдвох, втроєх, вчотирьох, вп'ятьох* тощо.

Прислівників, співвідносно з числівниками у сучасній українській мові небагато. В основному їх коло обмежується похідними утвореннями від числівників першого десятка. Як правило, це застигли, відірвані від парадигми відмінювання відмінкові форми числівників у поєднанні з прийменниками.

Проте серед відчислівникових прислівників є утворені за допомогою спеціального словотворчого форманта – суфікса **-чі**. Цей суфікс мають прислівники *двічі, тричі*. Фіксуємо такі приклади й у І. Франка: *Тричі мені являлася любов* (I, с.117); *І він радісно піднявся, і перехрестився тричі* (I, с. 431).

Ці прислівники утворені від першого десятка суфіксальним різновидом морфологічного способу.

У творах І. Франка зустрічаються ще прислівники з кількісним значенням *подвійно, вдвоє*: *Щасливий той багач подвійно: Піч повна дров, огонь горить, гогоче* (I, с. 134); *Бо несуразним Повірих ти словам, Що в мні є перла, більша Удвоє, ніж я сам* (I, с. 145).

Трапляються приклади прислівників із значенням кількісного членування. Напр.: *У нас ще дух не розколовсь надвоє під корою, традиції не в'яже нас ланцюг* (I, с. 158); *Мов різакон, нанів мене розтято* (I, с. 438); *Списать зажадав, Що там на всі діти лишилось, І щоб все нанів поміж них поділилось* (I, с. 95).

III. На позначення визначеної кількості нами зафіксовано досить широке коло і м е н н и к і в. Це іменники, що мають відповідники серед кількісних і дробових числівників (*одиниця, трійка, п'ятірка, пара, десяток, дюжина, сотня*). Їх уживання пов'язане з вираженням мовними засобами означеної кількості об'єктів навколишнього світу, що становить зміст граматичної категорії числа, напр.: *При смерті тобі й п'яді землі Під ногами не стане* (I, с.459); *Власне, вчора взяв сотку, щоб заплатити останню рату жидові* (II, с. 60); *Прийшлося до неділі, ціла сотка мітел готова* (II, с. 157); *Мушля перлова – то віз, а метеликів чвірка – то супряг* (I, с. 238).

Щоправда, відчутною є обмеженість ряду кількісних позначень іменникового походження, що зумовлене переважаючою тенденцією кількіс-

них числівників виражати аналогічну, означено-числову функцію, що називають раховані предмети.

Особливе місце кількісних іменників пояснюється тією роллю, яку вони виконують: у їх семантику закладене значення кількості з одночасним називанням цієї кількості, так звана функція квантитативної номінації. Іменники перебувають у сфері міжкатегоріального переходу від іменника до числівника. Як іменники вони виявляють ознаку родової належності, змінюються за числами, формуючи двокомпонентну числову парадигму з грамемами однини та множини. У структурі їх числових протиставлень наявні відношення еквівалентної опозиції, напр.: *десяток – десятки, дюжина – дюжини, сотня – сотні*. Подібно до іменників з власне номінативною функцією, вони можуть мати при собі узгоджені означення, напр.: *славна пара волів, добрий десяток качок, добра сотня років...*

За змістом ці слова не виконують предметної функції. Взяті окремо, поза зв'язком з іншими іменниками, вони, як і кількісні числівники, відповідають на запитання *скільки?*, отже, вказують на кількість предметів, але не на сам предмет. Як числівники вони поєднуються з іменниками, що називають предмет з ряду однорідних йому.

Про іменниковий тип цих кількісних номінацій свідчить їх здатність поєднуватися з означено-кількісними числівниками в ролі залежного компонента, який, у свою чергу, підпорядковує собі інший іменник, але з предметним значенням, напр.: *Не бентежить Нікого з тих шести соток ізбраних Ніяке горе* (I, с. 369); *Здається мені, що се летить до тебе половина моєї душі. А як одна половина залетить, то від твоєї душі буде залежати, чи прилетить і друга* (II, с. 434).

Іменники *половина, третина, четвертина* вступають у синонімічні відношення з дробовими числівниками. Проте, в художній літературі та живому розмовному мовленні практично застосовуються числові назви, що робить мову милозвучною: *третину життя, четвертину платні*.

У сучасній українській літературній мові як елемент складного слова функціонує числівник *пів*. Напр.: *Півгодини мене повози на хребті* (I, с. 142); *Піввідра вже ось їх маю* (I, с. 349); *В півшляху три богині-Долі Її стрічають* (I, с. 235); *Далі шарпнула щосила, Півхвоста в леду лишила Та й шмигнула в божу путь!* (I, с. 348); *Ще як літо, то півбідю біда* (II, с. 155).

Те, що *пів* зливається з кількісно означуваним іменником в одне слово, лише орфографічним фактом і не суперечить розумінню його як числівника.

Функціонального розрізнення між кількісними іменниками і кількісними числівниками немає. Паралелізм значень помітний у синтаксич-

них конструкціях, де іменні або числівникові категоріальні одиниці виконують роль опорного компонента з тотожною предикативною функцією, оскільки виражена ними кількісна ознака, як і будь-яка інша, є атрибутом – предикатом щодо залежних іменників із семою предметності, пор.: *четвірка плотарів (плотарів є чотири) і чотири плотарі (плотарів є чотири); п'ятірка плотарів (плотарів є п'ять) і п'ять плотарів (плотарів є п'ять)*. Диференціація відбувається тільки на основі морфологічних показників: кількісні іменники завжди поєднуються з іменниками в родовому відмінку.

Отже, лічильні іменники мають конкретне кількісне наповнення і займають відповідне місце в числовому ряді.

IV. До розряду означеної кількості належить займенник *жоден*, який вказує на її відсутність. Цей займенник має лексичне значення „ні один”: *Вікон широких поглядом скляним глядить сей двір на все село в долині – не скриєсь жодна хатка перед ним* (I, с. 166); *Не прогнівайся, нанашку! Не приніс я жадну фрашку* (I, с. 279).

Як засвідчує досліджений матеріал, у мові творів Івана Франка наявні всі засоби вираження визначеної кількості, властиві сучасній українській літературній мові (числівники / кількісні, збірні, дробові /, прислівники, лічильні іменники, займенники). Разом з тим фіксуємо й окремі діалектні риси. Це стосується як лексичних одиниць на позначення кількості, насамперед числівників (*одно поліно, штири роги, півчверта крейцара*), так і архаїчних граматичних форм іменників, що вступають із ними у зв'язок (*дві сливці, три ночі, три дні*).

Отже, означена кількість становить ядро ФСП „кількість” і являє собою мікрополе, до складу якого входять означені числівники, прислівники, іменники та займенники. Найбільшу групу складають кількісні числівники. Периферію становлять – прислівники та займенники, проміжну – лічильні іменники.

Література

1. Арполенко Г. П. Числівник української мови / Г. П. Арполенко, К. Г. Городенська, Г.Х. Щербатюк. – К. : Наук. думка, 1980. – 242 с.
2. Баранова С. В. Семантико-функціональні властивості порядкових числівників / С. В. Баранова // Філологічні трактати. – Т. 1. – № 2. – 2009. – С. 51-56.
3. Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія: підручник / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.
4. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматики укр. мови / [За

- ред. І. Вихованця] / Вихованець І., Городенська К. – К. : Університетське вид-во „Пулсари”, 2004. – 400 с
5. Голосовська І. Вираження кількості неозначено-кількісними числівниками // Східнослов'янська філологія: здобутки та перспективи : Зб. матеріалів Всеукр. студ. наук. конф. – Кривий Ріг, 2001. – С. 151 – 152.
 6. Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / М. В. Леонова. – К. : Вища шк., 1983. – 264 с.
 7. Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис) / Т. Б. Лукінова.– К. : Наук. думка, 2000. – 370 с.
 8. Плющ М. Я. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: підручник / М. Я. Плющ. – К. : Видавничий дім „Слово”, 2010. – 328 с.
 9. Словник української мови: В 11-ти т. – К. : Наук. думка, 1970-1980.
 10. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за заг. ред. І. К. Білодіда.– К. : Наук. думка, 1969 – 583 с.

Список використаних джерел

- I. Франко І. Я. Твори в двох томах. – Т. 1. Поезія / Іван Франко. – К. : Дніпро, 1981. – 533 с.
- II. Франко І. Я. Вибрані твори у трьох томах. – Т. 2. Оповідання. Драматичні твори. – К. : Дніпро, 1973. – 623 с.

Раскрыта специфика функционально-семантического поля количества, проанализировано определенное количество. Выделено семантические группы количества.

Ключевые слова: *функционально-семантическое поле количества, микрополе определенного количества, смешанные дробные величины.*

The article describes the specific functional-semantic field number, the exact number of analyzes. Highlight semantic group number.

Key words: *functional-semantic field number, the exact number microfield, mixed fractional value.*